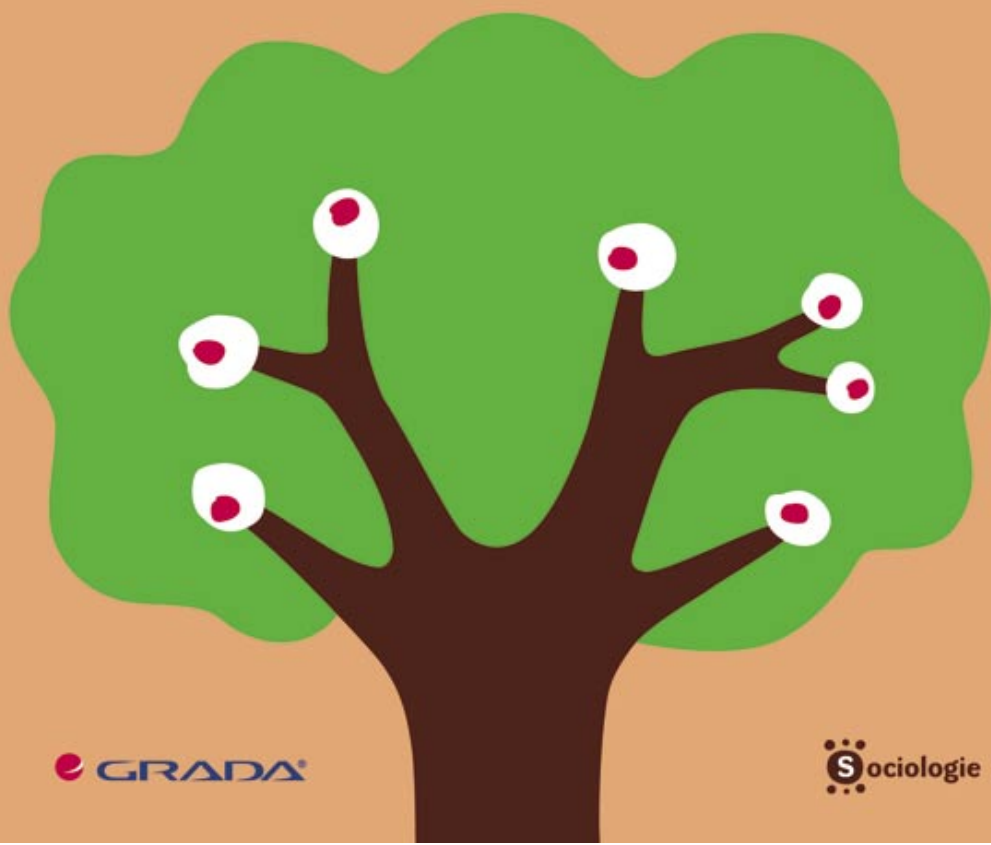

Kapitoly systematické sociologie

Jiří Reichel

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

PhDr. Jiří Reichel, PhD.

KAPITOLY SYSTEMATICKÉ SOCIOLOGIE

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3397. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Jana Jindrová
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh obálky Denisa Kokošková
Grafické návrhy schémat Mgr. Tereza Čížková
Počet stran 240
Vydání 2., přepracované a doplněné, v Grada Publishing 1., 2008

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2008

1. vydání recenzovali: Doc. Dr. Milan Beneš
Doc. PhDr. Martin Matějů

ISBN 978-80-247-2594-9 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6862-5 (elektronická verze ve formátu)
© Grada Publishing, a.s. 2011

Obsah

Předmluva ke druhému vydání	9
Úvod	11
1. Společnost a příroda	15
1.1 Pojem společnost	19
1.2 Společnost a přírodní vlivy	21
1.2.1 Biologické faktory	22
1.2.2 Geografické faktory	26
1.2.3 Demografické faktory	35
1.2.4 Shrnutí	39
1.3 Vývojové typy společností	41
1.3.1 Společnosti tradiční a moderní	41
1.3.2 Společnosti postmoderní	45
1.3.3 Jiná členění vývoje společností	47
2. Sociologie jako věda o společnosti	49
2.1 Vznik a vývoj sociologie	49
2.2 Základní rysy a funkce sociologie	59
2.2.1 Sociologie – věda multiparadigmatická	59
2.2.2 Úhly sociologického pohledu	63
2.2.3 Vztah teorie a empirie v sociologii	63
2.2.4 Systém sociologických disciplín	67
2.2.5 Funkce sociologie	69
2.3 Předmět sociologie	70
3. Plurality	73
3.1 Sociální kategorie	73
3.2 Sociální agregáty	74
3.2.1 Sociální agregáty náhodné	75
3.2.2 Sociální agregáty aktivní – davy	77
3.2.3 Sociální agregáty receptivní – publika	92

3.3	Komunity	101
3.3.1	Komunity profesní	104
3.3.2	Komunity zájmové	105
3.3.3	Komunity lokální	107
4.	Sociální skupiny	113
4.1	Vymezení sociálních skupin	114
4.2	Třídění sociálních skupin	118
4.2.1	Velikost: skupiny malé a velké	119
4.2.2	Způsob vzniku: skupiny neformální a formální ...	121
4.2.3	Charakter vnitřních vztahů: skupiny primární a sekundární	125
4.2.4	Další třídící znaky	127
4.3	Členství v sociálních skupinách	132
4.3.1	Struktury	133
4.3.2	Role	136
4.3.3	Hodnoty a normy	144
4.3.4	Kontrola a sankce	150
5.	Proces socializace	157
5.1	Sféry socializace	160
5.2	Etapy socializace	162
5.3	Mechanismy socializace	170
5.4	Resocializace	173
6.	Rodina	177
6.1	Rodina jako specifická sociální skupina	178
6.2	Rodina jako významný socializační činitel	181
6.3	Základní funkce rodiny	185
6.4	Podoby rodiny	190
7.	Sociální komunikace	195
7.1	Anatomie komunikační situace	196
7.2	Komunikátor a komunikant	198
7.3	Směr komunikace	201
7.4	Obsah komunikace	204
7.5	Forma komunikace	210
7.6	Komunikační záměr	216
7.7	Komunikační efekt a zpětná vazba	219

7.8 Poznámky k verbální a neverbální komunikaci	224
7.9 Poznámky k masové komunikaci	227
Závěr	233
Soupis bibliografických citací	235

Předmluva ke druhému vydání

Počáteční věty, které jsem před necelými čtyřmi lety napsal do úvodu (viz dále), je třeba poněkud zpřesnit: Tato knížka je určena nejen studentům bakalářského studia oboru andragogika a personální řízení, ať už jej na stejnojmenné katedře Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze studují prezenční, či kombinovanou formou, ale jedno z témat (Sociální komunikace, kapitola 7) v ní najdou též účastníci magisterského studia. Navíc frekventanti obou programů, bakalářského i magisterského, mohou text využít při přípravě na státní závěrečnou zkoušku, pokud si za jeden z tematických okruhů zvolí právě sociologii.

V úvodu jsem dále podotkl, že neméně srdečně vítám také studenty jiných oborů, stejně jako všechny ostatní čtenáře – nestudenty. Potěšilo mě, že řada z nich nejspíš mé pozvání přijala, neboť knížku si určitě nekoupili pouze posluchači uvedené katedry (těch je sice hodně, ale zase ne tolik). Takže jak kvůli jejím studentům novým, studentům jiným, jakož i dalším zájemcům, jsem velice rád, že se nakladatelství Grada ujalo druhého vydání.

Během přednášek vycházejících z tohoto textu jsem mezitím dospěl k názoru, že prezentovaná témata jsem v něm měl tehdy seřadit trochu jinak. Jak se ukázalo, studenty více zaujme, když se nejprve dozvědí něco o různých typech kolektivit (davy, publika, komunity aj.), dále o sociálních skupinách, o procesu socializace a o rodině, a teprve potom o vztazích mezi společnostmi a přírodou, o vývojových typech společností a o sociologii jako vědě o společnosti. Opačně řečeno – pokud výklad začne pojmem společnost, zabývá se působením přírodních vlivů na ni a pokračuje vznikem a vývojem sociologie a jejími základními rysy, studenty to hned na začátku od předmětu poněkud odrazuje. Pořadí témat na přednáškách jsem tomu tedy přizpůsobil, ovšem aby z druhého vydání nevznikla zásadně odlišná práce, nechal jsem jednotlivé kapitoly seřazené tak, jak byly původně.

Chci však ostatní čtenáře upozornit, že pokud jim toto řazení témat také nebude plně vyhovovat a budou-li mít zájem, mohou publikaci procházet stejně jako já se studenty: nejprve několik počátečních stran

z kapitoly 1 (Společnost a příroda) až před podkapitolu 1.1 (Pojem společnost), pak přeskočit na kapitoly 3 (Plurality), 4 (Sociální skupiny), 5 (Proces socializace) a 6 (Rodina), potom se vrátit k podkapitolám 1.1 (Pojem společnost), 1.2 (Společnost a přírodní vlivy) a 1.3 (Vývojové typy společnosti) a ke kapitole 2 (Sociologie jako věda o společnosti) a četbu zakončit kapitolou 7 (Sociální komunikace).

V samotném textu jsem pouze doplnil pár drobných informací, opravil některé nepřesnosti, které se mi podařilo zachytit, a změnil některé formulace, které se mi s odstupem času náhle jevily jako nesprávné, nepatřičné a podobně. (Pravda, včetně toho, že jsem o sobě někdy mluvil v množném čísle, což mi najednou přišlo nějak divné a ke všemu, jak mě zkušenější poučili, je to už poněkud zastaralé. Určité pasáže bych nejraději celé přeformuloval, nebo i částečně přepracoval – jenže to už by se pak nejednalo o druhé, upravené vydání, ale o jinou verzi textu. Navíc bych to vzhledem k domluveným termínům souvisejícím s výrobou publikace stěží časově zvládl. U některých klasiků, u významných a často citovaných osobností uvádím pro lepší orientaci rok jejich narození a případně i úmrtí. U těch ve velmi pozhnaném věku jsem se snažil ověřit, zda jsou ještě mezi námi, ne vždy se mi to ale zdařilo.)

Vážené a milé čtenářky, vážení a milí čtenáři, přeji vám při studiu – a nejen těchto Kapitol systematické sociologie, u kterých vás vítám – hodně zdaru.

Praha, červen 2008

autor

Úvod

Tento text je koncipován jako studijní materiál pro posluchače bakalářského studia oboru andragogika a personální řízení, z nichž mnozí je absolvují tzv. kombinovanou formou. (Tím však rozhodně nemá být řečeno, že čtenáři jiného typu či oboru studia nejsou stejně srdečně vítáni.)

Studijní plán oboru předpokládá, že se studenti postupně seznámí se základy některých jemu příbuzných věd, neboť andragogika a personální řízení jsou tu pojímány multidisciplinárně. Vedle např. filozofie, psychologie, ekonomie, práva a dalších zde své místo má i sociologie. Studium je zaměřeno mj. na sociologické aspekty a fenomény jevů a procesů charakteristických pro oblast jak andragogiky, tak personálního řízení, takže obecná orientace v základních sociologických otázkách je nezbytná.

Publikací, které nabízejí seznámení se sociologií, lze v knihovnách najít řadu, jak překladů, tak původních českých prací. Mnohé jsou si v lecčem podobné, jako by zachovávaly jakýsi tradiční výkladový půdorys, některé naopak prezentují osobitou koncepci. Často se obsahem a rozsahem, někdy formou, od sebe liší, záleží na tom, komu jsou určeny, koho hodlají se sociologií seznamovat: zda přímo adepty této vědy nebo blíže nespecifikované publikum, případně budoucí psychology, pedagogy, teology, sociální pracovníky či třeba architekty, lékaře, filmaře, právníky apod. Kromě toho také záleží na prostoru, jenž bývá sociologii ve studijním programu toho kterého oboru vymezen. Proto autoři obvykle přistupují k určitým obsahovým redukcím, jakož i k určitým preferencím, podle toho, které tematické oblasti a souvislosti v základních sociologických poznatcích považují pro svůj pohled a výklad za relevantní.

Tak lze najít práce, které akcentují historický vývoj různých sociologických názorů, a jsou tak spíše průvodcem po dějinách sociologického myšlení. Jiné čtenářům přibližují základní sociologické pojmy, někdy včetně kontextů jejich vzniku a toho, jak se časem proměňovaly jejich významy. Další zase některý z oněch pojmů preferují (např. sociální nerovnost, sociální roli, sociální konflikt) a jeho prostřednictvím vysvětlují podstatu a principy fungování základních sociálních mechanismů, jevů, procesů atd. Nutno zdůraznit, že každý z těchto námátkou jmenovaných

přístupů může být nesmírně zajímavý. Dokonce předpokládám, že čtenář, kterého setkání se sociologií na základě tohoto textu osloví natolik, že v něm probudí přání dozvědět se o ní mnohem víc, si některou z těchto publikací sám iniciativně vyhledá.

Ani můj text totiž nepřináší nějaký kompletní a kompaktní soubor sociologických poznatků. Neměl jsem to ostatně v úmyslu. Záměrně jsem jej připravoval také jako výsledek jistých redukci a preferenci, v tomto případě reflektujících specifika andragogické a personalistické problematiky. Proto se zabývám vybranými základními sociologickými pojmy, aniž bych však cílil do větší hloubky, tj. například objasňoval historické souvislosti jejich vzniku, vývoj jejich významových nuancí, případně jejich funkci v té či oné sociologické teorii apod. Můj přístup též nevytváří dostatek prostoru pro sledování dějin sociologického myšlení ani pro rozbor otázek týkajících se metodologie výzkumů. Zaměřuji se především na aspekty a souvislosti, které pro oblast andragogiky a personálního řízení považuji za klíčové. (Slovo „kapitoly“ v názvu publikace má tedy zdůraznit, že z poměrně široké nabídky základních sociologických témat vybírám právě jen určité kapitoly. – A co je to sociologie systematická, se čtenář dozví, jakmile se propracuje k kapitole 2.2.3.)

Výsledkem mých redukci a preferenci je, že nejprve věnuji pozornost vzájemným vztahům mezi společnostmi a přírodou, resp. mezi určitou podobou společenství a základními přírodními faktory, které ji spoluvytvářejí. V této souvislosti také představím základní vývojové typy společností. Poté přiblížím okolnosti vzniku sociologie a stručně její další vývoj, její základní rysy a funkce, a shrnu, co je jejím předmětem. Zmíním vybrané druhy tzv. kolektivit a dále proberu různé typy tzv. pluralit, jako jsou např. publika, davy a komunity. Nejvyspělejšími sociálními útvary, sociálními skupinami, se potom budu zabývat podrobněji, stejně jako procesem socializace a otázkami rodiny. Nakonec se zastavím u základních sociologických aspektů sociální komunikace. Do textu jsem toto téma zařadil s přesvědčením, že předcházející probírané otázky, pojmy, jevy, mechanismy apod. lze skrze ně nahlédnout v dalším, novém úhlu, a získat tak o nich bohatší, plastičtější představu. Navíc sociální komunikace je fenoménem, bez jehož existence si nelze naprostou většinu andragogických ani personalistických jevů a činností vůbec představit.

Pokud se kdo pohybuje v prostoru zcela elementárních pojmů a poznatků nějakého zavedeného vědního oboru, bývá pravidlem, že jen vzácně má příležitost nechat zaznít vlastní názory. Naopak hovoří převážně o něčem, co už bylo v minulosti mnohokrát řečeno a opakováno. Nejinak

je tomu i v mém případě – většinu myšlenek, pojmů, vztahů, souvislostí apod. už někdy někdo formuloval. Pokud bych však začal pečlivě uvádět kdo a kdy, text bude přehuštěn odkazy na různá díla a stane se značně nepřehledným. Proto se domnívám, že zvláště u studijních publikací je vhodnější tuto citační důslednost poněkud zmírnit. Použité literární prameny tedy zmiňuji jen střídavě, když je považuji za podstatné a významné z nich čerpám nebo když chci čtenáře nasměrovat, kde by se případně mohl o určitém problému či fenoménu dozvědět více. S ohledem na to se také snažím pracovat s českými či do češtiny přeloženými tituly, které jsou na knižním trhu nebo v knihovnách až na malé výjimky relativně dostupné.

Dále považuji za důležité předeslat, že sociální vědy včetně sociologie se od věd exaktních markantně odlišují. Například druhá mocnina součtu A plus B je neměnná, stejně jako vzorec pro výpočet objemu koule a reakce sodíku s vodou za určité teploty a tlaku. Společenská skutečnost je oproti tomu mnohem členitější a proměnlivější, nestálá, neparametrická. Ve hře je stále spousta faktorů, z nichž některé jsou téměř nepostižitelné, a pokud jiné ano, působení řady z nich nemusí být vždy snadné vysvětlit. Navíc existují různé pohledy na sociální realitu, takže určitá teoretická východiska a jednotlivé koncepty mohou tentýž aspekt, jev apod. chápat rozdílným způsobem. To vše zmiňuji pro klid čtenářovy duše. Aby nepropadl zklamání a nedůvěře, zjistí-li, že jedno a totéž může být v různých knihách nahlíženo i nazýváno trochu jinak. Do detailu jednotnou terminologii zde totiž nemůže očekávat.

A co je ještě významnější, mnohá dělení, třídění, klasifikace apod. tu nejsou něčím absolutním. Pouze se pokoušejí zavést do sociální skutečnosti jakýsi systém a pořádek a tím se v ní lépe vyznat, lépe ji pochopit. To však ještě neznamená, že by všechny ty zaváděné typy, vymezované druhy apod. nutně musely reálně existovat. Často to bývají jen takové nálepky a šuplíčky, prostě určité rozlišovací pomůcky, které kolem sebe v jejich čisté, ideální podobě zpravidla nenajdeme.

Na druhé straně – přestože je ona sociální skutečnost, jejíž některé fenomény a procesy budou předmětem dalšího výkladu, značně složitá a proměnlivá, každý z nás má jednu nezanedbatelnou, ba přímo obrovskou výhodu. Na rozdíl od A plus B , to celé na druhou, objemnosti koule a reakcí sodíku se neustále se sociální realitou setkává, každý den ji žije. Proto většina informací, o kterých bude řeč, nepředstavuje v podstatě nic jiného než utřídění a zobecnění našich dosavadních životních zážitků z každodenního kontaktu se sociálním světem.

S tímto vědomím jsem se také pokusil svůj výklad koncipovat. Stylem se na mnoha místech blíží spíše volnějším esejistickému vyprávění než stručným, informačně hutným a hustě podtrhaným odstavcům vysokoškolských skript. V tomto vyprávění je ovšem řada aspektů a kontextů mnohdy jen naznačena, nastíněna. Očekávám totiž, že si je čtenář při úvahách nad textem a nad vlastními sociálními prožitky sám doplní, projasní a uvede do osobních souvislostí (např. konsekvence plynoucí z biologické podstaty člověka, specifické podoby základních rodinných funkcí, vzpomínky na socializaci aj.). Vedle toho jsem do textu zařadil určité momenty a pasáže také na základě svých učitelských zkušeností, např. určité roviny vztahů přírody a společnosti, chování některých druhů davů, principy fungování hodnot a norem v sociálních skupinách, specifické podoby komunikace a řadu dalších fenoménů. Studenti se na ně při konzultacích a jiných příležitostech často ptají a mají zájem se o nich dozvědět více či některé jejich souvislosti přiblížit a vyjasnit.

A ještě vysvětlivka ke grafické úpravě textu: Odstavce tištěné kurzívou představují jakési odbočky – poznámky, příklady, případně podrobnosti, které podle mého názoru leccos osvětlují a mohly by být pro zájemce přínosné. Graficky jsou odlišeny proto, aby příliš nenarušovaly linii výkladu.

1. Společnost a příroda

Dejme tomu, že by každý z nás na sebe prozradil, co všechno dělal včera a v předchozím týdnu, že bychom společně vzpomínali na minulé měsíce a uplynulé roky a nakonec probrali své plány do blízké i vzdálené budoucnosti. Určitě bychom objevili vzájemné rozdíly ve věku, pohlaví, rodinném stavu, počtu dětí a objemech bankovního konta, v touhách a zálibách, v představách o posmrtném životě a kdoví v čem ještě. Současně bychom ale také zjistili, že **máme jedno společné: každý z nás strávil značnou část svého životního času stykem s druhými lidmi** a v budoucnu tomu s největší pravděpodobností ani nebude jinak.

Mnohé naše kontakty jsou záměrné, jiné nahodilé, další nutné, některé vynucené. Bývají jednorázové, dočasné, případně trvalé. Vedou nás k nim osobní potřeby či pracovní nebo studijní povinnosti. Pramení z našeho zájmu o dotyčnou osobu samotnou nebo o jistou věc, hodnotu, kterou disponuje. Přinášejí nám radost a naplnění, stejně jako zklamání a smutek. Dějí se bezprostředně, tváří v tvář, jindy zprostředkovaně, telefonicky, písemně nebo jiným způsobem. O konkrétní příklady jistě nemá nikdo z nás nouzi.

Současně se naše setkávání s druhými (např. zítra nejdeme do práce, jedeme navštívit tchyni jako uždy na její narozeniny) většinou odehrává podle jistých pravidel. Některá z nich jsou psaná (požádat šéfa o dovolenou), jiná nepsaná (tradiční rodinná oslava). Často při nich užíváme útvory vlastní i cizích lidí (vezeme tchyni ovoce z naší zahrady, cestujeme autem, zpíváme si), přičemž tyto útvory jsou povahy jednak materiální (ovoce, auto), jednak nemateriální (píseň). Navíc kromě svého praktického využití mohou mít také symbolické významy („vlastnoručně“ vypěstované plody, drahý model auta apod.). I toto vše určitým způsobem vzájemná setkání poznamenává, přispívá k tomu, že některá z nich jsou běžná, očekávaná, stereotypní, jiná naopak nečekaná, náhodná, neopakovatelná.

Tím, že se setkáváme s druhými jedinci, na ně působíme, což nás zpětně ovlivňuje, a současně se tak děje i naopak – také ti druzí s námi vstupují do řady kontaktů, kterými nás, a tím též sebe sama, pozname-

návají. Tyto rozsáhlé množiny kvalitativně a kvantitativně rozličných styků, tzv. **sociálních interakcí**, a z nich vyplývající vzájemná působení, různé závazky a důsledky, následky a očekávání, představují **sociální život jedince, nezbytný a neodmyslitelný rozměr jeho lidské existence**. Bez takovýchto vztahů by nemohl normálně žít, uspokojovat své základní potřeby, natož jako individualita zrát a rozvíjet se. Už jen nedostatek určitých styků, například trvalejších, bezprostředních, osobních, u něho obvykle vyvolává stavy osamělosti a izolace, které při delším trvání bývají příčinou řady závažných poruch osobnosti.

Projevem tohoto aspektu života lidí – bytostí ve své podstatě sociálních – je, že různé druhy sociálních styků, krátkodobých, účelových, náhodných nebo dlouhodobých, systematických, záměrných aj., vedou k rozličným způsobům a formám lidského seskupování a sdružování, k **vytváření různých sociálních útvarů**. V literatuře bývají označovány obecným, souhrnným pojmem **kolektivity** a analýza jejich podob, jakož i mechanismů jejich vzniku a fungování, je jednou z klasických zájmových oblastí sociologie. Jak poznamenává Bauman (1996, s. 88), při zkoumání lidských seskupení na nás nejvíce zapůsobí jejich rozmanitost. Navzdory ní jsou však všechny kolektivity jen určitými formami lidské interakce.

*Poznamenávám, že Zygmunt Bauman (*1925) patří k významným světovým sociologům polského původu, od roku 1968 žije v emigraci. Je emeritním profesorem univerzity v severoanglickém Leedsu. Počátkem 60. let minulého století, v době určitého ideologického uvolňování všestranné a všemocné komunistické supervize v naší společnosti, byl jedním z prvních do češtiny překládaných autorů.*

Není těžké si uvědomit, že tyto lidské interakce, stejně jako vznik, vývoj, zánik apod. oněch sociálních útvarů (kolektivit) i jejich případné vzájemné styky, to vše se odehrává v určitých souvislostech, v konkrétních např. hodnotových, ekonomických, historických, právních, politických, morálních, estetických a jiných podmínkách. Tento širší kontext také spoluurčuje obsah, podobu, důvody a další parametry sociálního života a s ním souvisejících sociálních kontaktů. Kromě toho můžeme pozorovat, že v tomto širším a pro všechny účastníky společném rámci časem dochází také k jistým proměnám a posunům a ty se následně promítají do roviny mezilidských styků i konkrétního života některých kolektivit. Jak je patrné, **existuje tedy jakési svébytné prostředí, které nás obklopuje, jehož jsme jednak součástí, jednak do určité míry dokonce též**

spolutvůrci. Žijeme tedy v jakémisi specifickém druhu reality – v určité **sociální skutečnosti.**

Pro zajímavost, klasik české sociologie I. A. Bláha rozeznává „čtyři základní kategorie skutečna: skutečno hmotné, organické, duševní a sociální“ (Bláha, 1968, s. 9), přičemž o vlastnostech jsoucna sociálního pojednává sociologie.

Inocenc Arnošt Bláha (1879–1960) je jednou z nejvýznamnějších osobností české sociologie meziválečného období 20. století. Byl profesorem sociologie na brněnské univerzitě a patřil k představitelům tzv. brněnské sociologické školy (viz v závěru kap. 2.1 poznámku o české sociologii). Stál v čele řady významných a zajímavých výzkumů, mj. i moravského venkova. Své celoživotní odborné krédo shrnul v publikaci nazvané Sociologie, ze které jsem právě pietně citoval. Předmluvu k ní napsal dva roky před smrtí, jejího vydání se však jako „nemarxistický“ sociolog už nedožil.

Jak bylo naznačeno v úvodu, předmětem dalšího výkladu bude řada aspektů, procesů a mechanismů vztahujících se k sociálnímu rozměru lidské existence, tj. představujících různé podoby a roviny sociální skutečnosti. Například se zaměřím na některé sociální útvary, v nichž se lidé během svého sociálního života ocitají (kapitola 3), jakož i na sociálně nejvyspělejší formu těchto útvarů a na zákonitosti jejího fungování (kapitola 4). Dále se budu zabývat principy přeměny narozeného lidského mláděte v sociální bytost (kapitola 5) a nejčastějším prostředím této postupné proměny, které je současně základním stavebním prvkem řádově vyšších sociálních struktur (kapitola 6). Konečně se zastavím též u sociální komunikace (kapitola 7), u fenoménu, bez něhož by byla jakýkoli podoba sociálního života zcela nemyslitelná.

To vše ale budeme společně nahlížet už jaksi zevnitř, tj. aniž bychom uvažovali, že sociální skutečnost, sociální život lidí v konkrétních podmínkách, podléhá také určitým vnějším vlivům. Jistá lidská seskupení, společenství, ve kterých jedinci aktuálně žijí, jejich konkrétní, charakteristické podoby jsou totiž dány nejen oním sociálním rozměrem, který člověk sám vytváří a prožívá a který se v historickém čase a prostoru jeho působením proměňuje. Ale jsou výsledkem vlivů ještě dalšího prostředí, které člověka a celé lidstvo obklopuje – přírody. Z ní původně člověk vyšel a v reakci na ni se vyvíjel. Velmi zhruba a stručně řečeno, v konfrontaci s prostředím přírodním teprve vznikalo ono sociální, společenské, jako zcela zvláštní rozměr existence někdejšího příslušníka živočišné říše. Života zvláštním způsobem a neopakovatelně se z ní vydělujícího, člověka,

který si postupně v rámci prostředí přírodního vytvořil své vlastní, umělé prostředí, prostředí specificky lidské – společnost. (Takže substantiva v názvu této kapitoly mohla mít i opačné pořadí, chronologicky vzato by se to dokonce slušelo.)

Úhel pohledu proto nastavím nejprve dostatečně široký, abychom mohli nahlédnout některé **vztahy a souvislosti mezi společností a přírodou**. Zjistíme, že jsou to vztahy a souvislosti **oboustranné**, neboť oba tyto systémy se v nespočetných aspektech navzájem ovlivňují. Budeme se zabývat základními přírodními faktory, jejichž působení byla, je a bude každá společnost vystavena a které zase sama jistým způsobem zpětně modifikuje. Posléze si přiblížíme také základní vývojové typy společností, vymezované kromě jiného i podle toho, jak dalece se s působením přírodních vlivů dokázaly vypořádat. Nejprve se však věnujme samotnému pojmu společnost, jenž ostatně bude v dalším textu průběžně používán.

*Oproti tomu od zpřesňování pojmu příroda abstrahuji, jelikož bych se dostal k složitým vymezováním, ležícím ponejvíce mimo rámec výkladu. Pro naše účely plně postačí, budeme-li **za přírodu považovat vše, co původně samo, přirozeně vzniklo nezávisle na člověku**. Dělo se tak podle principů a mechanismů, které člověk sice již parciálně poznal a pochopil, ale je principiálně mimo jeho možnosti tyto zákonitosti vytvářet. Dokáže pouze podobu působení některých z nich do určité míry modifikovat. Pro dokreslení, Anthony Giddens (*1939), významný britský sociolog, ve své objemné Sociologii definuje v Glosáři základních pojmů přírodu takto: „Fyzické vlastnosti okolního světa nebo lidského těla, které nejsou výsledkem lidského zásahu. Jev nebo situaci můžeme označit jako ‚přirozené‘, jestliže k nim dochází nezávisle na lidech...“ (Giddens, 1999, s. 552).*

Jak se člověk z přírody vyděloval, postupně ji ovládal a budoval své lidské, společenské prostředí, jak se přitom současně i on sám měnil, to všechno též nadále musím ve výkladu pominout. Vydalo by to na dost bohatou knihovnu zahrnující řadu historických, etnografických, psychologických, paleoantropologických, kulturně-antropologických, filozofických a dalších titulů, z nichž bych dokázal stěží napsat několik ojedinelých stránek.

1.1 Pojem společnost

Některé sociologické publikace upozorňují na to, že v literatuře běžně užívaný **pojem společnost** (včetně definice, že sociologie je věda o společnosti) je dost **vágní, mlhavý, nejednoznačně definovaný**. Může znamenat cokoli, v nejširším slova smyslu lidstvo jako celek, naprosto největší sociální kolektivitu, jejímž může být člověk členem. Výhrady k tomuto pojmu výstižně shrnul např. **Jan Keller** (*1955, přední český sociolog, profesor sociologie působící na univerzitách v Brně a Ostravě) do zhruba tří následujících bodů (Keller, 1992, s. 10–11).

Jednak uvádí, že **uživatel tohoto pojmu má velmi často na mysli stát, ve kterém žije**, i když se třeba může jednat o ztotožnění v zásadě nevědomé. Hovoří-li o vnitřní struktuře, byť ji popisuje zcela abstraktním jazykem, za předobraz mu slouží mocenská struktura fungující v jeho vlasti, za funkcionálním centrem se skrývá hlavní město, systémové hranice splývají s hranicemi státními apod. To vše pak vyvolává určitou míru vzájemného neporozumění, dokonce i mezi názorově si jinak blízkými odborníky.

Další problém vidí Keller v tom, že **jakákoli úvaha o společnosti vyvolává především představu takové společnosti, jakou známe z vlastní zkušenosti**, představu společnosti současné. Tedy společnosti s vysokou produkcí a spotřebou výrobků a služeb, silně urbanizovanou, tj. s velkým podílem městského obyvatelstva, s plně rozvinutými komunikačními systémy včetně masmediálních atd. To však může být dosti zavádějící, neboť o společnosti lze hovořit jak v případě kmenů žijících v australském vnitrozemí, tak v případě starověkého Říma či dnešního Švédska. Potom zůstává otázkou, v čem jsou si všechny tyto společnosti navzájem podobné, nebo problém opačného rázu: když pro všechny užíváme stejného pojmu, zda pak nemáme tendenci vzájemné podobnosti, které mezi nimi případně nalezneme, automaticky a neúměrně zveličovat.

Konečně do třetice argumentuje, že **společnost jako taková vlastně neexistuje**, resp. existuje pouze proto, že se všichni její členové chovají, jako kdyby existovala. Empiricky vzato se jedná o konkrétní jedince s jejich konkrétními zájmy a konkrétním jednáním, kteří onu společnost konkrétně tvoří a podle svých pozic v sociálních strukturách se v konkrétní míře podílejí na jejím fungování, směřování, proměnách apod. Jakákoli zlidšťování tohoto útvaru (např. politiky a žurnalisty s oblibou užívané obraty typu „společnosti si žádá“, „je v zájmu společnosti“, „to si společnost nezaslouží“ atp.) jsou značně zavádějící. Vedou k falešným

představám o společenském dění a ke zklamáním, co se týče jeho výsledků. Neboť společnost se nerozhoduje, nežádá, nemá zájmy, jde jen o demagogii těch, kdo se podílejí na jejím řízení. Jak trefně shrnuje Keller: „Společnost není osoba, a pokud by jí byla, musela by, vzhledem ke své mentalitě, být patrně pod trvalým pěstounským dohledem...“ (Keller, 1992, s. 11).

K pojmu společnost je tedy nutno přistupovat obezřetně a s vědomím těchto souvislostí. Keller na základě svých výhrad potom **společnost** chápe jako „... **souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně.**“ (Keller, 1992, s. 11).

Již zmíněný I. A. Bláha je názoru, že „... tu běží o určité spolubytí lidských jedinců, ovšem nikoli jen prostorové – spolubytí lidských jedinců v daném okamžiku na ulici nenazýváme společností –, nýbrž i o určité společenství, určitou spojitost, zorganizovanost mezi nimi vzájemnými vztahy a vazbami, takže to mnohé může být nazváno jednotným kolektivním pojmenováním: společnost...“ (Bláha, 1968, s. 10).

Pro náš případ, vzhledem k souvislostem uváděným dále (především v kapitole 4, o sociálních skupinách, a kapitole 5, o procesu socializace), můžeme předchozí pojetí poněkud modifikovat. Termín **společnost** budeme užívat v tom smyslu, že jde o „... **soubor osob žijících ve skupinách, jež jsou vzájemně propojeny, na společném, vymezeném a ohraničeném teritoriu kontrolovaném politickou mocí, sdílejících základní společné hodnoty, řídících se týmiž základními normami a chovajících se podle ustálených kulturních vzorů.**“ (Maříková, Petrusek, Vodáková et al., 1996, s. 1194). Kulturními vzory přitom rozumíme systém společenských institucí, forem chování, hodnot a norem typických pro tuto společnost a její kulturu. Je to systém napodobovaný a obecně přijímaný, vstupující do procesu socializace, který se současně reprodukuje v kulturních výtvorech a je součástí tzv. kulturní tradice společnosti (podrobněji viz např. Maříková, Petrusek, Vodáková et al., 1996, s. 1420).

*Citovaná trojice českých sociologů, Hana Maříková (*1960), Miloš Petrusek (*1936) a Alena Vodáková (*1938), je čelním představitelem redakce a jednou z někdejších hybných a obětavých sil rozsáhlého kolektivu českých i zahraničních sociologů, filozofů, psychologů, antropologů, statistiků, demografů a odborníků z dalších vědních oblastí, kteří se podíleli na zpracování publikace v české sociologické literatuře zcela unikátní – na Velkém sociologickém slovníku (1996). Není zaměřen*

oúhradně na sociologii, přesahuje do řady příbuzných věd a nahlédnutí do něj, alespoň orientační, považuji u studentů humanitních oborů téměř za nezbytnost. (Na každý pád jej v celém textu nezřídka cituji.)

1.2 Společnost a přírodní vlivy

Jak bylo řečeno, určitá podoba, konkrétní tvář té které společnosti není pouze výsledkem vývoje a změn uvnitř ní samotné, případně důsledkem toho, že na ni působí jiná společenství. V plné míře je také **výsledkem reakcí oné společnosti na širší prostředí a jeho vlivy, tj. na vlivy přírody**, v níž tato společnost existuje a z níž se vyvinula a částečně vydělila. Jak poznamenal polský sociolog a publicista Jerzy Józef Wiatr (*1931, vedle výše zmiňovaného Baumana další, tenkrát do češtiny překládaný autor), na celou historii lidstva, na vývoj lidské civilizace je možné pohlížet „... jako na neustálý proces osvobozování člověka z teroru přírodních sil.“ (Wiatr, 1968, s. 15). To se lidem nakonec podařilo natolik, že jejich životní prostředí ztratilo do značné míry svůj přirozený charakter, což umožnilo a umožňuje příjemnější a pohodlnější přežívání. Na druhé straně ale tento trend vyvolal a vyvolává řadu závažných, často už nevratných a neřešitelných ekologických problémů, od regionálních po celoplanetárních. (Ne-li brzy ještě širší, vezmeme-li v úvahu, že už dnes se kosmonauti obávají megatun galaxií putujícího šrotu kosmických sond a lodí.) Ovšem nejen okolní prostředí, upozorňuje Giddens (1999, s. 552), dokonce i „... naše těla jsou dnes ovlivňována řadou procesů, které nelze označit za přirozené (například moderní antikoncepce).“

V sociologické literatuře jsou **přírodní vlivy** obvykle uspořádány do **tří skupin** nazývaných **faktory biologické**, faktory **geografické** a faktory **demografické** (Wiatr, 1968, s. 15–26; Keller, 1992, s. 21–24, a jiní).

*Takovéto rozdělení uvádí třeba také Radomír Havlík (*1942, viz Havlík, 1992, s. 33–37), sociolog mj. známý svým zaměřením na oblast vzájemného setkávání se sociologie s pedagogikou, socioložka Jana Duffková (1954, viz Duffková, 1992, s. 21–23), zabývající se kromě jiného sociologií kultury a otázkami vzdělání, a další autoři.*

Stejně členění najdeme také u Szczepańskiego (1963, s. 22–27). Jan Szczepański (1913–2004), *klasik polské sociologie a sociolog světového jména, je kromě vzpomenuých Baumana a Wiatra třetím z autorů, který trochu patří ke klasikům též novodobé sociologie české, neboť i on byl začátkem 60. let minulého století u nás často překládán a mnoho stu-*

dentů i nestudentů se poprvé setkala se sociologií právě díky jeho publikacím.

Každé skupině faktorů bude věnována jedna z následujících částí. Je však třeba předeslat, že tyto faktory nepůsobí na sociální svět pouze paralelně, nezávisle na sobě, ale ve svých vlivech se také vzájemně modifikují, podmiňují, takže **působení přírodních vlivů na společenské prostředí je často jejich složitou symbiózou**. A zároveň je tomu naopak, sociálním prostředím jsou tyto faktory modifikovány jednak přímo, jednak zásahy a změny v oblasti jednoho z nich se promítají i do ostatních.

1.2.1 Biologické faktory

Vlivem biologických faktorů se na této planetě vyskytují lidé dvojího pohlaví, rozdílného věku, několika barevných odstínů kůže, s diferencovanou genetickou výbavou apod., přičemž jedno mají společné – jsou to ve své podstatě živočichové. Jde o variantu vyspělou, originální, v přírodě se neopakující, nicméně svým prapůvodem zoologickou. Člověčí zvláštnost spočívá v tom, že si za dobu svého vývoje coby specifický biologický druh vytvořil též **specifické, vlastní, ve srovnání s přírodou umělé prostředí**, ve kterém žije a kterému rozumí jen on sám. Svůj přírodní základ, byť se od něj ve chvíli svého zrození začíná určitým způsobem odpoutávat (viz proces socializace, kapitola 5), však popřít nemůže, alespoň zatím to nedokáže. Jako u všech příslušníků živočišné říše má tedy i **jeho život možnosti a meze dané biologickými zákonitostmi**.

Je sice schopen vymýšlet abstraktní ideje a hodnoty (jako je třeba spravedlnost a láska), tvořit úctyhodná díla (stavět pyramidy, malovat na stěny chrámů či skládat množiny tónů), realizovat nepředstavitelně složité plány (přistání na Měsíci nebo fungování internetu), ale vždy jen za určitých nezbytných předpokladů. Základem je průběžný přísun adekvátních živin a tekutin, vylučování jejich nepotřebných zbytků, okysličování krve a její distribuce do celého těla, především do mozku. Jinak nositel sebegeniálnějších myšlenek, sebevětších citů, sebelepších nápadů se svou pozemskou existencí končí, bez fungujícího těla nemůže ani myslet, ani prožívat, ani tvořit. Ale ať o své tělo pečuje sebedeje, stejně mu nakonec jednou doslouží. Neboť **je jako vše živé de facto zrozeno ke smrti**.

Další zvláštností tohoto zoologického druhu je, že o tomto všem ví a že se s tím během svého historického vývoje snaží určitým způsobem

vypořádat. S touto nezvratností se dodnes musí nějakým způsobem vypořádávat každý jedinec. **Proto se fenoménů zrození, plození a smrti od počátku vývoje lidstva týká většina mystérií a rituálů**, které nejsou ničím jiným než do člověčího, sociálního světa převedené akceptace těchto biologických apriorit. Vedle toho se člověku vždy pochopitelně jednalo a jedná i o mnohem „přízemnější“, ale neméně důležité záležitosti, např. o to, jak ukojit hlad, žízeň, pohlavní pud, o potřebu spánku, bezpečí, ochrany před zimou, vedrem, námahou, nemocí, úrazem a o další základní potřeby biologického organismu. I toto vše člověk do svého světa postupně zařadil a pečlivě zahalil lidsky kultivovaným, tj. sociálním, a neustále socializovaným „přebalem“ různých zvyků, společenských norem a pravidel, způsobů chování, odívání, stravování, bydlení atd.

Vlastimil Rollo, zabývající se studiem lidské emocionality a jejího vztahu k racionalitě, ve své publikaci Emocionalita a racionalita aneb jak ďábel na svět přišel (původně vyšla na sklonku českého samizdatu) píše: „Mýtické kultury a náboženství jsou prvními lidskými hodnotami. ... Vznikají proto, aby odvrátily smrt. Slunce není uctíváno jen proto, že dává lidem teplo, nýbrž hlavně jako obraz věčného zániku a opětného uzkříšení, obraz života sama. ... Problém života a smrti je kardinálním bodem všeho mýtického i náboženského usilování. Smyslem mýtických útvarů i náboženství je neustále upevňovat jistotu dalšího trvání po smrti. ... Všechna náboženství jsou kodifikovanými a dogmatizovanými racionálními formami původní zkušenosti archaického strachu, nad níž byly budovány rigidní, stále komplikovanější myšlenkové útvary. Emocionální náboj primárního traumatu byl neutralizován úrovní, vyjadřovanou stále se zdokonalujícími prostředky.“ (Rollo, 1993, s. 79–81).

Zásadní a někdy též bolestná rozpolcenost lidské existence, příslušnost člověka k živočišné říši a současně k vlastnímu umělému, lidskému prostředí zaplněnému řadou materiálních i nemateriálních hodnot, které sám vymyslel a vyprodukoval, je také předmětem řady příměrů. Nazývají ho zvířetem, které onemocnělo rozumem, duchem, který je vězněm těla, obětí, která byla Zemí spoutána, ačkoli její duch stoupá k nebesům, bytostí, ve které na to, aby byla andělem, je příliš zvířete, a na to, aby byla zvířetem, příliš anděla, atd.

Velmi stručně a obrazně řečeno, pokud by člověk nebyl povahy biologické, tj. tvorem plodivým a smrtelným, a současně si toho nebyl vědom, regály starověkých, středověkých i novověkých knihoven by zely prázdnotou. Neměl by důvod se zajímat, co bude po smrti, ani psát milostnou poezii. Přemýšlet o tom, jak je uspořádán vesmír, jak vznikl a jak zanikne,

objevovat, jak fungují fyzikální a chemické zákony. Zjišťovat, co všechno může změnit a ovládnout a co ho zatím přesahuje či bude vždycky přesahovat. Neměl by proč pěstovat vědu, aby mu ty zákonitosti, které jsou silnější než on, pomohla ovládnout, ani filozofii, aby mu pomohla poznat jejich podstatu, ani umění, aby je mohl nahlédnout v jiných souvislostech, ani náboženství, aby je prostřednictvím své víry dokázal pochopit a vyrovnat se s nimi. V tomto ohledu lze tedy lidskou kulturu, ony kulturní vzory, které člověk vytvořil, obecně chápat též jako **snahu pomíjivého stvořit cosi nepomíjivého**. Jako snahu najít jistotu v existenciální nejistotě, snahu ducha vyrovnat se s tělesností. **Těmito způsoby se tedy biologický základ člověčí existence spolupodílí na utváření lidských společností**, na charakteristikách jejich rozvoje, na mechanismech jejich fungování, na obsazích jejich kultur. Těmito cestami promítá ona biologická člověčí podstata do specifických podob lidských společenstev svou všudypřítomnost a nepostradatelnost.

Že se člověk jako jediný druh vydělil ze zoologické říše a začal si vytvářet vlastní prostředí, do značné míry umožnily některé genetické vlastnosti lidského organismu, které se pak díky tomu průběžně rozvíjely, a tím jeho vzdalování se přírodě dále akcelerovaly. Dodnes tyto specifické biologické dispozice mají v životě lidských společností stěžejní místo a zásadním způsobem poznamenávají jejich konkrétní a každodenní podobu. Jsou to **dispozice, které člověku společenský život vůbec umožňují**. Přehledně je shrnuje např. Szczepański (1966, s. 22):

- **Vzpřímená postava** lépe zrakem kontroluje okolí a uvolňuje horní končetiny i při pohybu, takže jsou efektivněji využitelné k různým pracovním činnostem.
- **Uvolněné ruce** mají pohyblivé prsty a ohebný palec, dokážou uchopit předměty a vykonávat komplikované a jemné činnosti.
- **Usazení očí** orientuje zrak vpřed, utváří trojrozměrné vidění a tím lepší orientaci v prostoru, což zvětšuje akční rádius.
- **Velký mozek a vyspělý nervový systém** umožňují rozvoj psychického života a rozvoj intelektu (včetně schopnosti abstraktního myšlení, využitelného k předávání zkušeností a k tvorbě složitějších komunikačních systémů).
- Relativně **dlouhá závislost dětí na rodičích** poskytuje podmínky pro komplexní péči a dostatečný čas pro biologické dozrávání i sociální učení.
- Instinktivní mechanismy nejsou silné, **pudy a potřeby jsou tedy relativně plastické**, což zvyšuje adaptabilitu na různá prostředí a na